

УДК 323.212 (213) +321.014
<https://doi.org/10.34142/24130060.2020.20.1.15>

ПОЛІТАНАЛІЗ ФОРМ ДЕМОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИБІР

О. М. Роговський

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті розглянуті основні форми сучасної демократії (від ліберальної до комунітарної) із урахуванням досягнень західної політологічної думки. Встановлено, що ліберальна та інші форми демократії не виконують представницькі функції, це обумовлює необхідність поширення провідних елементів прямої демократії та інших її форм. З врахуванням особливостей політичної ситуації та традиції України пропонується для застосування в ній такі форми сучасної демократії як деліберативна (дорадча) (за Д. Хелдом), яка відповідає переважно однорідному суспільству, а також «спільницька» (комунітарна) форма (за А. Лейпхартом), яка відповідає багатоскладному суспільству. Розглянуті їх переваги і недоліки, а також основні фактори та умови розвитку демократії в країні у цілому.

Ключові слова: представництво, ліберальна, поліархічна, деліберативна, партисипативна форми демократії, федерація, спільнота, репрезентація, множинність.

ПОЛИТАНАЛИЗ ФОРМ ДЕМОКРАТИИ: УКРАИНСКИЙ ВЫБОР

А. М. Роговский

В статье рассмотрены основные формы современной демократии (от либеральной до коммуниитарной) с учетом достижений западной политологической мысли. Установлено, что либеральная и другие формы демократии не выполняют представительские функции, что обуславливает необходимость распространения элементов прямой демократии и других её форм. С учетом особенностей политической ситуации и традиций Украины предлагается для использования в ней такие формы современной демократии как делиберативная (совещательная) (по Д. Хелду), которая соответствует преимущественно однородному обществу, а также «сообщественная» (коммуниитарная) форма (по А. Лейпхарту), которая соответствует многосоставному обществу. Рассмотрены их преимущества и недостатки, а также основные факторы и условия развития демократии в Украине в целом.

Ключевые слова: представительство, либеральная, полиархичная, деліберативная, партисипативная формы демократии, федерація, сообщество, репрезентация, множественность.

POLITANALYSIS OF THE FORM DEMOCRACY: UKRAINIAN CHOICE

A. Rogovskyi

The article considers the main forms of modern democracy from liberal, polyarchic up to deliberative, communitarian with taking into account achievement of western political sciences. One ascertains that liberal and other the rights forms democracy don't fulfil representatives functions, that leads to crisis states of society and search of new forms and methods of democracy. There fore, polyarchic (liberal) form democracy not relevant to Ukraine. From here

it follows the necessity research of the forms and elements of the direct democracy and spread out its in entire world. One defines the followings factors of the democratization process in society: army and policecontrol, absence of outside conflicts; developed, concurrent market; pluralism and tolerance and so on. Also ascertained main characteristics of the Ukrainian political situations and culture: direct (people`s) democracy; etatism, paternalism, national-populism together with distrust to the state (paradoxe), as well as commercialization of politics and personalization of parties; absence of strategies and ideologies. In a whole very important advantages of democracy (flexibility, openness, dynamism of life`s spheres) and possibility of the reforming of the society remains unrealized.

Under this peculiarities Ukrainian politics considered the most appropriate form of democracy such as deliberative model of D. Held and communitarian model of A. Lijphart. The first has own advantages (thorough investigation of problems, participation all subjects, pluralism, openness of process, corresponding to traditions and modern technologies) and disadvantage (possibility of a collective irresponsibility, slowdown of process) and corresponds to a relatively homogeneous (monoculture) society. But the second model with his advantages (legitimation of the elements direct, participative, electronical democracy, using of plebiscites) and disadvantages (danger of a social disintegration) corresponds to a heterogeneous (polyculture) society.

***Key words:** representation, liberal, polyarchic, participative, deliberative forms of democracy, federation, community, multiplicity.*

Постановка проблеми. Труднощі процесу демократизації і Україні в умовах зовнішніх загроз і внутрішніх перешкод обумовлюють необхідність більш ретельного і всебічного аналізу форм демократії та її реалізації у специфічних умовах. Актуальним завданням є визначення не тільки стану демократії, але і ознак, факторів цього транзитного процесу із метою надання йому незворотного характеру з урахуванням традицій і ментальних особливостей, які притаманні українським громадянам. Дійсно, поширення демократії особливо в сучасних умовах нестабільності, загроз авторитаризму та купи глобальних проблем потребує постійного коректування і поглиблення її теорії. Тобто, вона є суттєво не застиглою догмою, а живим відкритим процесом, який вбирає до себе усі різномірні явища і актуальні потреби і проблеми, що призводить до виникнення нових її форм. Однак, втілення демократії в Україні, яка опинилася майже у центрі світових політичних подій, потребує додаткового вивчення усіх факторів і акторів, які діють в суспільстві і навколо нього.

Аналіз актуальних досліджень. Сучасні дослідження демократії розрізняються як по політичним орієнтаціям, так і по широті охоплення усіх її форм. У право-ліберальному напрямку вона досліджена в працях

К. Поппера, Р. Даля, Д. Ролза, Г. Алмонда, але більшість праць належить до ліво-ліберального (К. Крауч, Ж. Ф. Шмиттер, Ж. Рансьєр та ін.), або соціал-демократичного напрямів (Ш. Муфф, М. Хардт, А. Негрі, Н. Хомскі). Значний вклад в дослідження різноманітних форм сучасної демократії внесли праці Ю. Бегунова, О'Донелла, А. Лейпхарта, Р. Нозіка, Д. Хелда. У працях українських авторів виявлені особливості становлення демократії в країні (М. Попович, В. Горбулін), а також ознаки її перехідного характеру (О. Романюк та ін.).

Метою статті є аналіз форм сучасної демократії та виокремлення із них таких, які найбільше відповідають умовам і специфіці України, а також визначення факторів сприяння та гальмування процесу демократизації в українському суспільстві в цілому.

Виклад основного матеріалу. Реалії ХХІ ст., проблеми і виклики глобалізації, яким не відповідає традиційна ліберально-демократична модель суспільства, породжують хвилю незадоволення, критики із різних політично-суспільних позицій. Навіть лунають заклики до повернення до ХVІІІ ст., оскільки високі моральні спрямування доби Просвітництва досі не втілені на практиці навіть у розвинутих демократіях. Дійсно, настанови Ж.-Ж. Руссо про невідчуженості суверенітету і прямої демократії як і класична модель Арістотеля лише частково реалізовані на локальному рівні, або у невеликих суспільствах типу Швейцарії. Очевидно, що основним недоліком ліберальної демократії є деформоване представлення або нерепрезентативність, які породжують всебічну нерівність разом із поляризацією суспільства і нестабільністю. Ця проблема пов'язана також із перенесенням демократичних настанов на державно-глобальний рівень, але вже зрозуміло для всіх, що депутат суттєво є не представником, а уповноваженим і підзвітним народу і громаді (за Руссо). Взагалі, в умовах свідомої активності громади і суспільних організацій його діяльність як частини представницької демократії мінімізується до імперативного мандату (антична традиція) або до самого скасування. Тому такі відомі автори, як М. Хардт і А. Негрі

пов'язують створення нових структур управління на локальному і глобальному рівнях з розвитком глобальної мережі суспільних (неурядових, неполітичних) організацій, оскільки національні суверенні держави, як «отруєний дар національного визволення» (Hardt і Negri, 2004, s. 203) показали власну неефективність та невідповідність глобальним викликам. Вони вважають її недоліком також постійні війни, які веде Імперія («Захід») із авторитарними режимами у своїх межах з метою включення їх до «свободного світу» подібно до Римської імперії. Дійсно, це виглядає як історичний процес відповідей на зовнішні виклики (за А. Тойнбі) і приваблює маси людей, оскільки поширює простір миру і демократичних стандартів. Разом з тим, відбувається звикання до війн і насилля, їх «баналізація» і загрозна легітимація, що значно гальмує і деформує розвиток демократії, її реформування, удосконалення (Hardt і Negri, 2006, s. 321). Звідси, очевидно, що агресія проти України суттєво є також і протидією здійсненню демократичних реформ.

Наприкінці, мабуть важливішим недоліком ліберальної (представницької) демократії є комерціалізація її разом із політикою, культурою та іншими сферами, що призводить до їх деградації разом також із ринком, як вважає К. Крауч (Krauch, 2010). Тобто, він вважає, що часткове (поки що) злиття держави з ринком (бізнесом) призводить до їх взаємного занепаду, оскільки перша перетворюється на сферу послуг із партіями-корпораціями, а другий – на владних монополій (еліт, кланів), що він визначає поняттям «постдемократія». Для подолання цих деформацій також необхідно реформування демократії та переоцінка усіх її форм та функцій для адекватної відповіді на виклики глобалізації і корпоративізму. Розглянемо це докладніше.

Існує багато форм (видів) демократії, які практично сформувалися в різних політичних, культурно-історичних умовах, а також її різноманітних моделей, які мають теоретичні джерела і переважно часткове втілення на практиці. Перші представлені в діяльності політичних партій, коаліцій

(ліберальна, соціалістична, парламентська, християнська, національна та ін. види), а другі склалися на базі переважно актуалізації однієї з її функції або риси (делегативна, деліберативна, плебісцитарна, інституціональна, партисіпативна, консенсусна, комунітарна, ринкова та ін.). Зрозуміло, що множинність форм демократії відповідає її відкритій, динамічній природі, яка відображає культурно-природне різноманіття світу, що дало привід М. Хардту визначити одну, саме множинну форму демократії (Hardt і Negri, 2006). Деякі автори намагаються також узагальнити цю множинність у єдину універсальну форму, яку визначають як «поліархічну» (Р. Даль), «космополітичну» (Д. Хелд), або «інтегральну» (М. Бунге), що відображає потребу у глобалізації демократії. Разом з тим, існує й потреба у специфікації демократії для адекватної реалізації в конкретних соціокультурних умовах.

Кількість форм демократії у світі невизначена і постійно зростає. Так британський дослідник Д. Хелд виділяє 5 основних форм (ліберальна, соціал-демократична, партисіпаторна, деліберативна, космополітична), а російський автор Ю. Бегунов – аж 13 (ідентитарна, конкурентна, християнська, узгоджена, представницька, партійна, партисіпативна, плюралістична, ліберальна, ринкова, парламентська інтегральна та ін.), багато із яких майже співпадають за функціями.

Для обрання відповідних форм для української демократії необхідно визначити її специфіку та ознаки присутності або ступень втілення. Перш за все, за критерієм можливості повернення до диктатури О'Донелла, країна внаслідок тривалої боротьби, двох майданів вже пройшла точку повернення або транзитну фазу і демократизація набула незворотну форму. За критеріями Р. Даля, в країні повністю або частково відсутні наступні атрибути: контроль за порядком денним, ефективна участь громадян, (за виключенням надзвичайних станів суспільства) (Dal', 2000, s. 41). Тобто, включеність у суспільне життя громадян є, але вона мало впливає на ходу подій, через супротив владних структур. Наприкінці, за більш суворими критеріями А. Лейпхарта, для «багатоскладного» суспільства в країні

відсутні такі ознаки демократії як велика коаліція провідних політичних партій, автономія сегментів суспільства (аналог федералізму), а також можливість право вето з боку меншин (політичних, національних та ін.). Додатковою ознакою є також відсутність нерівності і значної різниці між сегментами (регіонами, частинами) суспільства (Lejphart, 1997, s. 60). Насправді, хоча більшість демократичних розвинутих країн мають федеративний або близький до нього устрій, цей критерій не є обов'язковим, а в українських умовах дуже проблематичним. Проблема національних меншин та їх деградації висвітлені автором в іншій праці (Rogovskij, 2016, s. 134-144). Для вирішення цієї проблеми, важливо, щоб узгоджена демократична політика могла суттєво компенсувати етнокультурні розходження, локальні інтереси, а також те, щоб громадяни брали участь у різних політичних партіях і суспільних рухах, що сприяє зменшенню неоднорідності, регіонального псевдопатріотизму через подолання розділу на «своїх» та «чужих» і поширенню сфери згоди, компромісу. Взагалі, на думку спеціалістів, різнорідне, багатоскладне суспільство прямим або посереднім чином сприяє демократизації, тому що просто змушує людей обговорювати проблеми і домовлятися (Lejphart, 1997, s. 45), тому більшість таких країн належать до найбільш стабільних і заможних. За допомогою праць Р. Даля та А. Лейпхарта (Dal', 2000; Lejphart, 1997) можна вказати також інші фактори, які сприяють демократизації суспільства:

- негативний (трагічний) досвід використання інших (авторитарних) режимів;
- реальний контроль за армією та поліцією;
- наявність політичної культури, толерантність та плюралізм, а також традиції боротьби за свободу та рівність;
- відсутність зовнішніх та внутрішніх політичних та міжкультурних конфліктів;
- ринкова економіка, комерційні відносини, які сприяють автономності суб'єктів;

– наявність спільних цілей, цінностей, що консолідують суспільство.

До цього слід додати, що наявність зовнішніх загроз, як і загальних проблем (наприклад корупції) також сприяють консолідації, єднанню суспільства, що ми бачимо на прикладі України. Отже, окрім відсутності культури компромісів, пошуку згоди (поза наявності загальних ворогів або загроз), більшість факторів присутні і сприяють встановленню демократії в країні. Однак, деякі фактори присутні формально або деформовані настільки, що діють в недемократичному напрямку, як, наприклад, монополізація ринку разом із комерціалізацією влади та політичних партій. Більш об'єктивним показником і наслідком демократії є діяльність автономних суб'єктів (економічних, суспільно-політичних), які створюють середній клас та суспільні організації, але в вони в Україні переважно пов'язані із надзвичайним станом суспільства.

Перед тим, як зробити вибір форм демократії, розглянемо деякі специфічні особливості соціально-політичної сфери суспільства, до яких відносяться:

– існування в суспільстві запиту на пряму демократію, внаслідок кризи представництва, історичних традицій (вічева демократія, козацтво), а також поширення масових протестних подій та «вуличної демократії»;

– значна персоналізація політики і партій, в яких майже відсутня ідеологія і стратегія, переважання харизматичного типу влади і значна роль емоційно-символічних елементів;

– відносна культурна різноманітність суспільства, яка потребує адекватного відображення у політиці, запит на автономізацію сегментів, суб'єктів суспільства;

– значна роль патерналізму, етатизму та «націонал-популізму» разом із негативним ставленням до деяких функцій держави (безвідповідальність, несплата податків, тіньова економіка);

– існування ситуації, за якою парадоксальним чином прагнення до свободи і демократії сполучається з недовірою до ліберально-демократичної

політики, а також абсолютизація національної держави сполучається із негативним (безвідповідальним) до неї ставленням. Також і підвищена законодавча активність депутатів парламенту призводить до хаотичності та безвідповідальності, коли закони якщо і діють, то вибірково (парадокс).

У результаті в суспільстві реалізовані переважно недоліки демократії (нестабільність, небезпечність, індивідуалізм, поляризація суспільства), в той час як майже нереалізовані такі її переваги як гнучкість, відкритість, адаптивність, права і свободи людини, а також невикористані такі її функції як регуляція і стимуляція в напрямку запровадження реформ. До того ж переважання автократичного стиля правління у владі знизу догори дуже перешкоджає утвердженню культури консенсусу і компромісу, які необхідні для стабільного розвитку суспільства.

Виходячи із вищезазначеного, розглянемо деякі відповідні актуальні для українських реалій форми демократії. Перш за все, поширена неоліберальна-ринкова або поліархічна (за Р. Далем) модель, незважаючи на її переваги (антиавторитарна, сприяє росту економіки та ін.), не відповідає вказаним реаліям, оскільки не сприяє єднанню, стабільності та безпечності суспільства, подоланню кризових явищ. З урахуванням вищезазначеного розглянемо такі форми прямої демократії як деліберативна або дорадча та наближені до неї форми (згодна, плебісцитна, партисіпативна, електрона), які можуть бути застосовані у рамках парламентської республіки. Не випадково Д. Хелд вважає найбільш перспективною саме дорадчу форму, яка має наступні особливості (Held, 2014). Це переважно пряма демократія, яка актуалізує процес колективного обговорення і пізнання, аналізу проблеми та прийняття рішення. Її перевагами є:

– відкритість процесу, можливість участі всіх суб'єктів і громадян та ствердження їх рівності, а також сприяння згоді між соціальними групами і єдності, подоланню конфліктів в суспільстві;

– відповідність як традиціям античної демократії (народні збори, ареопагі та ін.), так і сучасним технологіям та можливостям електронної демократії (інтернет-форуми, конференції та ін.);

– об'єктивне пізнання проблем суспільства та обґрунтованість прийнятих рішень, внаслідок застосування різних підходів;

– можливість проявлення особистих, окремих позицій та інтересів, що стверджує плюралістичне різноманіття та культуру діалогу в суспільстві.

До недоліків цієї форми можна віднести: загрозу колективної безвідповідальності (урахування радянського досвіду); придушення прав меншості, особистості, а також певне сповільнення прийняття рішень.

Однак, форма наради також відповідає завданням партисіпативної демократії участі через можливість участі громадян в правлінні, регулюванні проблем суспільства на різних рівнях або контролем за виконанням рішень, що відповідає ідеології соціал-лібералізму та комунітаризму. Перевагою цієї форми є підвищення соціально-політичної культури та свідомості громадян, поширення самоуправління, автономії спільнот, а недоліком – можливі прояви непрофесійності, неефективності правління. Отже, ця модель досить інклюзивна і включає також елементи ринково-конкурентного суспільства, але розрахована переважно на однорідне монокультурне суспільство.

Ретельний аналіз форм демократії для багатоскладового суспільства проводить А. Лейпхарт, який разом із Д. С. Міллем виходить із невідповідності для такого суспільства представницької демократії (Lejphart, 1997, s. 45-57). Зрозуміло, що для сучасних полікультурних і досить соціально поляризованих суспільств необхідні форми прямої демократії, які відповідають структурі і запитам суспільства. Так, в Україні пропорційне голосування і представництво нівелюється відсутністю коаліцій, права вето опозиції (меншин), що призводить до диктату (псевдо)партійної більшості. Головним принципом сучасної «спільницької» (комунітарної) демократії за А. Лейпхартом повинно бути: переможець одержує не все, а тільки частину влади в рамках коаліційної угоди, а «придушення» меншин означає

обмеження прав і свобод особистості. У той час як коаліційне правління сприяє наближенню політичних та інших позицій аж до їх нівелювання (приклад Германії) разом із зростанням інтеграції суспільства. Пряма демократія може реалізуватися, перш за все, через право законодавчої ініціативи та контроль за порядком денним з боку суспільства, які втілюються шляхом електронного обговорення та голосування. Повна легітимація елементів електронної демократії у вигляді плебісцитарної або інших моделей демократії буде сприяти зменшенню ролі масових стихійних рухів та заворушень.

Демократизація потребує підвищення автономії регіонів або сегментів, що може нести загрозу розпаду держави, але тільки за умов наявності зовнішньої загрози (така поки є) та однорідного складу сегментів (за А. Лейпхартом) або їх відносної єдності та ідентичності (частково є). Тобто, внутрішня загроза може бути нівельована різними політичними та соціокультурними орієнтаціями індивідів або груп, рухів в кожному сегменті, що є природнім для демократичного суспільства, а зовнішня – також шляхом демократизації конфлікту та його суб'єктів і акторів, оскільки демократичні країни та суб'єкти між собою не воюють.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз форм сучасної демократії проведений з урахуванням наробок провідних політологів показує, що найбільш перспективними в плані подолання кризових явищ та удосконалення є деліберативна (дорадча) та «спільницька» (комунітарна) її форми. Якщо перша вирішує проблеми однорідного суспільства, то друга спрямована на вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем багатоскладного полікультурного суспільства і тому більш актуальна для України. Обидві форми ефективно втілюються разом із такими формами прямої демократії як партисіпативна (участі), плебісцитарна, електронна та інші. Отже, демократизація є складним, багатовимірним процесом, а проблема удосконалення і форм втілення демократії потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль, Р. 2000. *О Демократии*. Москва: Аспект-пресс.
2. Крауч, К. 2010. *Постдемократия*. Москва: ВШЭ.
3. Лейпхарт, А. 1997. *Демократия в многосоставном обществе. Сравнительное исследование*. Москва: Аспект-пресс.
4. Роговський, О. М., 2016. Національні меншини в Україні: існування «на грані». *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 1 (11), с. 134–144.
5. Хардт, М. и Негри, А. 2004. *Империя*. Москва: Практис.
6. Хардт, М. и Негри, А. 2006. *Множество, война и демократия в эпоху империи*. Москва: Культурная революция.
7. Хелд, Д. 2014. *Модели демократии*. Москва: Изд. Дом Дело.

REFERENCES

1. Dal', R. 2000. *O Demokratii*. Moskva: Aspekt-press.
2. Krauch, K. 2010. *Postdemokratiya*. Moskva: VShE.
3. Lejphart, A. 1997. *Demokratiya v mnogostavnom obshestve. Sravnitelnoe issledovanie*. Moskva: Aspekt-press.
4. Rogovskij, O. M., 2016. Nacionalni menshini v Ukraini: isnuvannya «na grani». *Suchasne suspilstvo: politichni nauki, sociologichni nauki, kulturologichni nauki*, 1 (11), s. 134–144.
5. Hardt, M. i Negri, A. 2004. *Imperiya*. Moskva: Praxis.
6. Hardt, M. i Negri, A. 2006. *Mnozhestvo, vojna i demokratiya v epohu imperii*. Moskva: Kulturnaya revolyuciya.
7. Held, D. 2014. *Modeli demokratii*. Moskva: Izd. Dom Delo.

Інформація про автора

Роговський Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор кафедри соціології, політології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: ram54@ukr.net; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2088-6155>.

Стаття надійшла до редакції: 01.11.2019 р.

Прийнята до друку: 20.11.2019 р.